

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВІДРОДЖЕННЯ (1991-2007 рр.)

У статті аналізуються основні форми, напрямки розвитку, досягнення та прорахунки відновлення сільської кооперації в сучасному українському селі. Розвиток кооперації в Україні стримувався недостатньою увагою до неї органів державного управління. В Україні сформувалось три групи сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. До першої відносились ті, що створені власниками ОСГ. Їх засновниками виступали сільські громади кількох сіл або домогосподарств. До другої групи – ті, що створювались організованою групою товаровиробників – фермерськими господарствами. Третю групу представляли кооперативи, так звані «агроторгові будинки», членами і одержувачами їх послуг були великі реформовані сільгоспідприємства всіх форм господарювання.

Ключові слова: сільська кооперація, сучасне село, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, фермерські господарства, «агроторгові будинки».

В статье анализируются основные формы, направления развития, достижения и просчеты возрождения сельской кооперации в современном украинском селе. Развитие кооперации в Украине сдерживалось недостаточным вниманием к ней органов государственного управления. В Украине в этот период сформировалось три группы сельскохозяйственных обслуживающих кооперативов. К первой относились те, которые были созданы владельцами личных приусадебных хозяйств. Их учредителями выступали сельские общины нескольких сел или хозяйств. Ко второй группе, которые создавались организованной группой товаропроизводителей, относились фермерские хозяйства. Третью группу представляли кооперативы, так называемые «агроторговые дома», членами и потребителями их услуг были крупные реформированные сельхозпредприятия всех форм хозяйствования.

Ключевые слова: сельская кооперация, современное село, сельскохозяйственные обслуживающие кооперативы, фермерские хозяйства, «агроторговые дома».

This paper describes the basic forms, directions of development, achievements and failures of reconstruction of rural cooperatives in the Ukrainian village. Development cooperation in Ukraine refrained insufficient attention to her government. In Ukraine, there were three groups of agricultural service cooperatives. The first treated the ones that made the owners of OSG. Their founders were several rural villages or households. The second group of agricultural service cooperatives, which created an organized group of producers – farmers. The third group was represented by cooperatives, called «AGROTORG houses», members and beneficiaries of their services were great reformed agricultural enterprises of all forms of farming.

Key words: rural cooperation, modern village, agricultural serving cooperative societies, farms, «AGROTORG houses».

У розвинутих європейських країнах сільськогосподарські кооперативи залишались найбільш значними організаційно-економічними формуваннями, оскільки захищали інтереси сімейних господарств від експансії великого, насамперед, монополізованого капіталу.

Розвиток кооперації в Україні стримувався недостатньою увагою до неї органів державного управління. Про це свідчили приклади формування машинно-технологічних станцій, які створювались за допомогою держави, але не на кооперативній основі. Причина неналежного

розвитку кооперативних відносин полягала в економічній слабкості дрібного приватного власника; відсутності коштів; недоліках правової бази. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» містив ряд неточностей щодо розмежування суті виробничих і обслуговуючих кооперативів, не чітко прописувались принципи формування пайових внесків, порядку розподілу прибутку [1].

В Україні, на відміну від зарубіжного досвіду кооперативів протікав на добровільно-примусових принципах, що відобразилось на специфіці створення сільгоспокооперативів на основі колгоспів і радгоспів [2]. Діючий пересічний кооператив кінця 1990-х років мало чим відрізнявся від КСП. Порушувався головний його принцип – сумісна робота та пропорційний відносно внеску кожного члена кооперативу розподілу виробленого.

Кооперація в Україні розвивалась повільно в силу того, що чимало політиків і науковців за історичною традицією її продовжували ототожнювати з радянськими колгоспами. Провідний фахівець з аграрних проблем П. Гайдучкий в доповіді виголошеній в 2000 р. на громадському обговоренні проблем державної аграрної політики організованому Міжнародним центром перспективних досліджень, назвав кооперативи сурогатною формою економіки, яка не має перспективних досліджень, назвав кооперативи сурогатною формою економіки, яка не має перспективи в Україні [3].

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 1997 р. сільгоспокооператив подавав як «юридичну особу, утворену фізичними або юридичними особами, що були сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об'єднання майновий пайових внесків для спільної виробничої діяльності в сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу» [4]. На відміну від попередньої дефініції, де кооператив в основному розглядався як організаційна структура для господарської діяльності, у Законі «Про кооперацію» від 15 травня 2003 р. визначення мало мету – задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативу [5].

Отже, кооператив, на відміну від державного підприємства, – це суспільна організація, яка знаходиться поза системою управління державною власністю.

У світовій практиці широкого розвитку набуло кооперування у сферах, що надавали послуги сільськогосподарському виробнику із збуту і переробки продукції, матеріально-технічного забезпечення та інші види обслуговування. В Україні ж селянам бракувало такої підтримки, і вони вимушені самі створювати повністю контрольовані кооперативні структури. Як наслідок, цей процес розвивався надто повільно. Стримувало, крім безгрошів'я селян, і недосконала, часто суперечлива нормативно-правова база. Так, Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» не відповідав нормам Цивільного і господарського

кодексам України та Закону «Про кооперацію». Норма неприбуткового статусу кооперативів часто порушувалась податковими органами. Використовуючи неузгодженість окремих норм Законів України «Про сільськогосподарську кооперацію» і «Про оподаткування прибутку підприємств», вони ухвалили категоричне рішення про те, що сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи не можуть бути занесені в реєстр неприбуткових організацій і установ, а отже, і скористатись податковими пільгами. Як наслідок, в Україні практично призупинилося формування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, а в окремих регіонах призупинили діяльність.

Помітно, що в державі залишались не виробленими загальні підходи до створення і розвитку обслуговуючих кооперативів. Не було розуміння цього і на місцях. Замість розвитку кооперації на міжнародних принципах, нерідко створювались під вивіскою «кооперативу» бізнес-структури, що дискредитувало ідею руху. Частина діючих підприємств працювала як неприбуткова організація і платила фіксований або єдиний податок, інша частина працювала як комунальне підприємство і платило єдиний податок.

На відміну від світових традицій, кооперація в Україні не набула широкого розвитку, навіть після прийнятого Верховною Радою Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» (липень 1997 р.), який визначив правові, організаційні, економічні й соціальні умови діяльності кооперативів та їх об'єднань. У 1998 р. нараховувалось кількості виробничих кооперативів, зосереджених в Запорізькій, Одеській, Харківській, Львівській, Івано-Франківській областях [6].

У ряді областей кооперування охопило, насамперед, тваринництво і підприємства, що переробляли його продукцію. Так, на Львівщині з'явилася широка мережа кооперативів «Масло-союзу», у складі якої функціонували як виробничі, так і інші господарсько-збутові структури. У Стрийському районі до молочарського об'єднання увійшли: підприємство з виробництва молочної продукції «Верховина», ферми, спілки власників селянських господарств, молокозавод, молокоприймальні пункти, ряд торговельних організацій. Відносини між ними будувалися на принципах госпрозрахунку. Найвищим органом управління були загальні збори, які обирали наглядову раду і контрольну комісію. Організовував господарську діяльність виборний директор, а для вирішення фінансових питань було створено кредитну спілку [7].

Певним поштовхом у розвитку кооперації став Указ Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р., у якому наголошувалося на необхідності створення обслуговуючих і виробничих кооперативів. Світова економічна наука розглядала перші такими, що діяли на неприбутковій основі, а другі – для отримання прибутку. Створення і функціонування

кооперативів ґрунтувалось на принципах, сформульованих і затверджених Міжнародним кооперативним альянсом у Женеві у 1966 р.: добровільність участі; демократичність управлінської структури, де діє принцип: один член – один голос [8].

На 2000-ті роки перспективних виробничих кооперативів в Україні було небагато. Перспективніше розвивалася обслуговуюча кооперація. В Україні мали місце випадки, коли держава надмірно втручалася в економічну діяльність кооперативів, особливо формування їх керівних органів. Світова практика переконувала, що кооператив ефективно діє там, де зберігаються оптимальні умови державної підтримки: пільгове оподаткування, доступне кредитування. За кордоном враховувалось застереження М. Туган-Барановського, що там, де держава втручається в роботу кооперативного формування, то вже не кооператив, він втрачає свою сутність [9]. Недооцінювалось значення кооперації як ключового ринкового механізму. Відповідно не була вона серед пріоритетів державної аграрної політики. 12 грудня 2002 р. уряд постановою «Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 роки» ухвалив завдання кооперативного руху у напрямку оптимізації витрат товаровиробників на придбання засобів виробництва, проведення маркетингових досліджень, задоволення потреб споживачів щодо асортименту продукції, розширення робочих місць [10].

Проведені в 2002-2003 рр. Національним науковим центром «Інститут аграрної економіки» УААН дослідження причин, які стримували розвиток обслуговуючої кооперації виявили, що селянство у більшій своїй масі не розуміла суті кооперації. Крім того, 26 % опитаних вважали, що перешкоджала їм це робити слабка законодавча база, 33 % – відсутність стартового капіталу, лідера, підтримки влади [11].

Найголовнішою вадою кооперативного законодавства була серйозна неузгодженість з іншими законодавчими актами, що заважали їм набувати статусу неприбуткових організацій, що змушувало їх реєструватись як комерційні підприємства. Через ці обставини багато кооперативів збанкрутували. Крім того, недосконалі закони генерували нездорову атмосферу поведінки членів, послаблювали систему внутрішнього самоуправління кооперативу тощо. Закон «Про сільськогосподарську кооперацію» від 2 листопада 2000 р., закріплюючи таку, на перший погляд, демократичну норму, яка дозволяла обирати голову кооперативу загальними зборами, в реаліях буття практично сприяв поширенню авторитаризму. Сталося так, що часто голова був неохочий рахуватись з думкою правління, а воно, зі свого боку, не мало на нього реальних важелів впливу. В той час у країнах з розвинутою ринковою економікою утвердилась практика вибору голови правлінням, що дозволяло гармонізувати стосунки між ними.

Як бачимо, велика роль у налагодженні внутрішньої солідарності членів кооперативів, узгодженість їхніх дій на ринку та адекватної боротьби з посередницьким бізнесом мала належати державі. На жаль, інститут до самоорганізації в сільських кооперативах залишався низьким. До Національної спілки сільськогосподарських кооперативів України входило лише 11 % потенційних членів.

Часто через недостатність знань з ринкової економіки та усвідомлення особливостей нової форми господарства (вітчизняних реалій) формальний підхід до справи з'являлась у їх роботі низка помилок. Більшість їх працювали без «Правил внутрішньої господарської діяльності». Як наслідок, у 65 % кооперативів передбачалась сплата паїв у залежності від кожного виду діяльності, а в 45 % угодою не скріплювалось зобов'язання, які мали брати на себе члени кооперативу. Законодавчо-нормативні прогалини дозволяли вільно визначати суми пайових внесків. Так, в кооперативі «Буджацький фермер» Одеської області ця сума обраховувалась 1 грн. на 1 га, тоді як у кооперативі «Простір» Київської області – 150 грн. Близько 80 % кооперативів не окреслювали територіальні межі своєї діяльності [12].

Чимало кооперативів, особливо тих, що було створено на базі КСП, намагалися поєднувати обслуговуючу і виробничу діяльність, що суперечило природі «класичного» кооперативу. Ігнорувалось таким чином «золоте правило кооперації», що рухатись у розвитку потрібно від простого до складного у вузькому сегменті. Таких багатофункціональних кооперативів в Україні було до 30 %. А у Житомирській, Черкаській, Миколаївській областях – більше половини [13].

В Україні сформувалось три групи сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. До першої відносились ті, що створені власниками ОСГ. Їх засновниками виступали сільські громади кількох сіл або домогосподарств. Чисельність досягала тисячі і більше членів. Переважно вони були багатофункціональні і надавали 50-60 і більше видів послуг, основні з яких: постачання матеріально-технічних ресурсів; обробіток земельних ділянок, сівба сільгоспкультур, догляд і збір врожаю; формування товарних партій сільськогосподарської продукції; перепродажна підготовка сільськогосподарської продукції; комунальні й інші соціально-побутові послуги. В окремих регіонах поширювались спеціалізовані кооперативи, власниками яких були члени ОСГ, вони надавали послуги своїм же членам, утримуючи пасовища, заготовляючи молоко тощо. Обслуговуючі кооперативи на селі залишалися чи не єдиним суб'єктом господарської діяльності, що надавав селянам агротехнічні, соціально-побутові послуги. Вони вели постачальницьку, обслуговуючу, навчально-просвітницьку роботу, дбали про підвищення продуктивності худоби, сортів тощо.

До другої групи сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, що створювались органі-

зованою групою товаровиробників – фермерськими господарствами. Вони об'єднували в межах району чи кількох 20-30 господарств.

Третю групу представляли кооперативи, так звані «агроторгові доми», членами і одержувачами їх послуг були великі реформовані сільгоспдприємства всіх форм господарювання, фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи першої і другої групи. Вони в основному вузько функціональні і надавали агротехнічні послуги, займались заготівлею і перепродажем врожаю і продукції; проводили первинну переробку сільгосппродукції [14].

Кількість кооперативів змінювалась. Якщо протягом другої половини 1990-х років відбувалась позитивна динаміка, то протягом 2001-2004 рр. кількість кооперативів зменшилась на 967 (4,2 %) і досягла 1 198 (13,2 % кількості усіх діючих агроформувань) [15]. Така тенденція пояснювалась багато в чому невизначеністю державної політики у сфері організації аграрного виробництва, банкрутством псевдокооперативів, реструктуризацією в інші формування.

За даними Мінагрополітики, на 1 січня 2004 р. в Україні було зареєстровано 1 055 обслуговуючих, 170 заготівельно-збутових, 324 сервісних, 424 багатофункціональних, 70 переробних, 21 постачальницьких, 24,4 тис. заготівельних пунктів, 437 агроторгових домів, 1 432 оптово-продовольчих та оптово-плодоовочевих [16]. Через них реалізовувалось надто мало продукції.

На виконання Указу Президента України від 8 серпня 2002 р. «Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку» уряд ухвалив постанову від 12 грудня 2002 р. «Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 рр.», якою декларувались заходи по розгортанню на селі кооперативного руху.

Основним шляхом збуту продукції для більшості виробників залишався продаж з місця вирощення. У такий спосіб змушені були діяти 50-65 % фермерських і реформованих господарств [17].

Світова практика свідчила, що сільськогосподарські виробничі кооперативи виконують як економічні функції – підвищення ефективності суспільного виробництва, так і соціальні, сутність яких у захисті членів у ринковому середовищі. На відміну від інших організаційних форм, де розмір орендної плати виступав головним мотиваційним стимулом праці, член СВК мав додаткові доплати, т. зв. кооперативні виплати і виплати за паї. Володіючи соціальною структурою, СВК міг гарантувати захист своїх членів.

Виробничі кооперативи в Україні створювались шляхом об'єднання фізичних осіб для сільської виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку і були однією з організаційно-правових форм підприємницької діяльності на селі. Його особливність в тому, що майнові, управ-

лінські й трудові відносини залишались тісно взаємопов'язаними. Разом із тим земельні відносини залишались неврегульованими. Парадокс полягав у тому, що члени кооперативу самі собі здавали землю в оренду. При трансформації КСП у виробничі кооперативи вдалося зберегти оптимальні масштаби виробництва (сівозміни, систему полів, приміщення, виробничу інфраструктуру). Але водночас принцип відкритого членства та обов'язкової трудової участі не узгоджувався з принципом досягнення оптимальної чисельності працюючих, а тому породжував конфлікти між власниками, керівниками і працівниками, ускладнювала прийняття управлінських рішень.

Мали місце позитивні приклади ефективної їх роботи. УСВК «Батьківщина» Котелевського району Полтавщини, «Устинівський» та «Плосківський» Київщини, «Зоря» Чернобаївського району Черкащини, «Борзнянський» Великоолександрівського району Херсонської області, валове виробництво на працюючого досягло 40-50 тис. грн, а на 1 га угідь прибуток досягав 500-1 000 грн. при рентабельності 35-40 % [18]. Крім того право асоційованого членства дозволяло пенсіонерам бути учасниками громадського життя.

Науковці серед причин недостатнього розвитку сільської кооперації в Україні визначали: відсутність суспільного переконання в тому, що кооперативний принцип господарювання – це захист підприємницької діяльності товаровиробників від посередників; протистояння структур незацікавлених у появі конкурентів; пасивна роль держави у сприянні їх розвитку; фінансові й матеріальні проблеми та уявлення, що перспектива за обслуговуючими кооперативами; комерціалізація кооперативів; відсутність менеджерів.

Серед науковців і політиків не було єдиної думки стосовно перспектив виробничої кооперації. В основному підтримувалась думка, що майбутнє за обслуговуючими кооперативами. Як наслідок, звужувалось розуміння виробничої кооперації лише до господарської форми. В Україні вже початку 1990-х років почала розвиватися т. зв. первинна кооперація у формі простої співпраці дрібних виробників сільгосппродукції. Очевидно, що в її основу були покладені традиції селянської взаємодопомоги XVIII – початку XX ст. Найчастіше вона складалася як форма допомоги технікою, обладнанням, працівниками для обробітку ґрунту, збору врожаю, збуту продукції тощо та укладалась між двома підприємцями, приватним малим підприємством і господарським товариством і в інших можливих комбінаціях. Ця форма співпраці не вимагала укладання правових документів, статистичних і бухгалтерських звітів. Тому про розміри її продуктивності говорити непросто. Аграрні економісти переконані, що такий вид кооперації в Україні був значно поширеним.

Іншою формою виробничої кооперації виступали виробничі кооперативи, що утворювались шляхом об'єднання фізичних осіб для спільної виробничої

або іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку, їх діяльність фіксувалась як юридична особа. В 2002 р. виробничих кооперативів в Україні працювало 1 816 або на 16,1 % менше, ніж в 2001 р. їх діяльність в цілому була низькопродуктивною [19]. У цих господарських формуваннях залишалась низькою продуктивність праці. Кооперативи виділяли недостатньо коштів для соціального розвитку села.

Сільськогосподарські виробничі кооперативи, з одного боку, одержавши в спадок великі майнові комплекси, володіли високим економічним потенціалом, а з іншого – не могли використовувати власність у повній мірі, їм бракувало можливостей просування продукції на ринок. Вони практично були приречені на зв'язок з переробними підприємствами.

В Україні деякі підприємства зуміли створити досить ефективну організаційно-управлінську структуру, яка продуктивно діяла в умовах переходу до ринку. Сільськогосподарський виробничий кооператив агрофірма «Перемога» Кагарлицького району Київської області, побудований за комбінованою організаційно-правовою системою, що включала як кооперативні, так і орендні засади. Функцію вищого органу управління виконували загальні збори, які обирали правління на чолі з головою, що здійснювали всю господарсько-управлінську діяльність. Засновники кооперативу передавали голові належні їм земельні ділянки й майнові паї на умовах невтручання у виробничу діяльність орендаря. Внутрішньогосподарські економічні відносини будувались за виробничим принципом. Фінансово-розрахунковий центр концентрував у собі всі права з розпорядження коштами. Підрозділи одержували лише виробничі завдання. Розміри матеріального стимулювання визначались «Положенням про оплату праці в кооперативі».

В Україні було чимало СВК, які успішно досягали високого стимулювання членів для підвищення продуктивності праці й участі у прийнятті господарських рішень. В кооперативі «Батьківщина» Котелевського району Полтавської області виробничі підрозділи працювали на повному госпрозрахунку; правління і підрозділи організовували роботу на основі щорічної угоди, яку підписували керівник господарства з членами колективу; в кожному підрозділі працювала рада трудового колективу, наділена правом вирішувати організаційні, виробничі й соціальні питання. Робота членів оцінювалась за коефіцієнтом трудової участі. Крім того, впроваджувались додаткові оплати і премії. Діяв спеціальний фонд трудового колективу.

У сільськогосподарському виробничому кооперативі майнові, управлінські та трудові відносини тісно взаємопов'язані. Трудова участь у його діяльності встановлювалась Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» як обов'язкова. Ефект власника тут не проявляється. Тому

не всі кооперативи були ефективними і функціонували як перехідна форма. Водночас його перевага в тому, що майновий пай та земельна ділянка виступала гарантією одержання роботи в ньому, що досить важливо в умовах спаду виробництва. Кооперативи виявляли ефективність і в плані використання землі. Це проявлялось в тому, що вони мали набагато більше можливостей порівняно з іншими формуваннями для застосування науково обґрунтованих сівозмін як фактору підвищення родючості ґрунтів, врожайності культур. Переважна більшість виробничих кооперативів була збитковою внаслідок слабкої обізнаності селян із засадами кооперації та господарськими правами. Крім того, бракувало спеціалістів та керівників, здатних працювати в умовах переходу до ринку, вчасно переорієнтовувати виробництво відповідно до змін в царині попиту і пропозиції. Продуктивність кооперативів залежала від якості основних і оборотних фондів, тобто всього, що він одержав у спадок.

Обслуговуючі кооперативи були вигідними для їх членів, оскільки створювали умови для здешевлення на 30-50 % засобів виробництва, які закуповувались, порівняно з індивідуальною закупівлею [20].

Багатофункціональний кооператив «Південний союз» Голопристанського району Херсонської області мав у складі 14 фермерських господарств, працював як збутовий, реалізуючи продукцію в Україні і за кордон. Діяв за принципом аукціону, поставляючи переробникам великі партії овочевої продукції. Для співпраці з переробниками України кооператив придбав річкову переправу.

В 2002 р., за даними Міністерства агрополітики, з 1 037 обслуговуваних кооперативів 599 діяли на селі, з 24,8 тис. заготівельних пунктів 18,2 тис. – займалися заготівлею молока, 2,1 тис. – живої худоби і птиці, 2,3 тис. – овочів та фруктів. Крім того, протягом 1990-х – початку 2000-х років було створено 431 агроторгових домів, проведено 319 аукціонів ВРХ, 2 500 виставок-ярмарок.

Успішно зарекомендували себе сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи: «Глобинський Пул» Глобинського району Полтавської області, «Братковецький» Городоцького району, «Тейсарівський» Жидачівського району Львівської області, «Агроком» Любашівського району, «Буджацький фермер» Арцизького району Одеської області, «Простір» Згурівського району і «Макарівський сільський сервісний центр» Макарівського району Київської області та інші.

Система збутового посередництва, що склалась в Україні, засуджувалась виробниками. Однак світова практика свідчила, що існування професійних посередників було виправданим, особливо якщо був створений ними ж збутовий кооператив. Фермери США, об'єднані в кооперативи, застосовували пулінг – домовленість між фермерами з питань об'єднання продукції одного й того ж виду у великі лоти; розподілу ризиків ринкових витрат

і виручки; сплати середньої ціни за кожний окремих лот. Під час пулінгу кооперативи лише виплачували аванс за продукцію. Повний же розрахунок здійснювався після здійснення остаточної торгової операції. Посередницькі збутові кооперативи у США займалися відстоюванням інтересів фермерів за допомогою проведення переговорів з покупцями виробленої фермерами продукції. Це специфічні організації, які не брали участі у збиранні, транспортуванні і переробці [21].

Отже, в Україні у 1990-2000-ні роки почалося відродження кооперації. Процес цей був повільним, оскільки на державному і науковому рівні її переваги часто недооцінювались. Діючі кооперативні форми багато в чому не відповідали апробованій у світі практиці кооперування. Лише поодинокі виробничі кооперативи працювали успішно. Збутові ж лише набували досвіду посередництва між виробниками і переробниками продукції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Саблук П. Т. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє / П. Т. Саблук // Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення : [науково-популярні нариси у 3-х томах]. – Т. 2. – К., 2001. – С. 12–13.
2. Білявська Л. В. Теоретичні аспекти кооперативного підприємництва / Л. В. Білявська // Економіка АПК. – 2007. – № 12. – С. 65.
3. Державна політика щодо агропромислового комплексу України : [матеріали обговорень]. – К. : Міжнародний центр перспективних досліджень, 2000. – С. 12.
4. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 39. – С. 683.
5. Закон України «Про кооперацію» // Економіка АПК. – 2003. – № 9. – С. 142.
6. Черевко Г. Фермерські кооперативи в розвинутих капіталістичних країнах / Г. Черевко // Земля і люди України. – 1992. – № 13. – С. 10.
7. Лазня В. Про необхідність розвитку агропромислових формувань ринкового типу / В. Лазня, І. Лазня, В. Бойко // Економіка України. – 1996. – № 2. – С. 70.
8. Волик А. М. Розвиток виробничої та обслуговуючої сільськогосподарської кооперації в Україні / А. М. Волик // Економіка АПК. – 2000. – № 4. – С. 38.
9. Там само. – С. 39.
10. Актуальні питання аграрного виробництва : [збірник робіт 2002-2003] / [за ред. В. П. Горбуліна]. – К., 2003. – С. 47.
11. Цимбал В. О. Удосконалення виробничих відносин у сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах / В. О. Цимбал // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С. 85.
12. Там само. – С. 86.
13. Там само. – С. 87.
14. Грищенко М. П. Сільськогосподарська кооперація: проблеми, шляхи розв'язання / М. П. Грищенко, М. Й. Малік, В. А. Пулім // Економіка АПК. – 2007. – № 1. – С. 56.
15. Андрущенко А. М. Підвищення економічної ефективності діяльності сільськогосподарських виробничих кооперативів / А. М. Андрущенко // Економіка АПК. – 2006. – № 8. – С. 60.
16. Актуальні питання аграрного виробництва : [збірник робіт 2003-2004] / [за ред. В. П. Горбуліна]. – К., 2004. – С. 410.
17. Там само. – С. 413.
18. Малік М. Й. Кооперація в сільському господарстві України : стан і перспективи / М. Й. Малік // Економіка АПК. – 2005. – № 12. – С. 5.
19. Бурачек І. В. Розвиток виробничої кооперації в сільському господарстві України / І. В. Бурачек // Економіка АПК. – 2005. – № 1. – С. 33.
20. Березюк С. В. Розвиток кооперативних відносин у системі агротехнічного обслуговування / С. В. Березюк, І. С. Вороньцька, І. С. Березюк // Економіка АПК. – 2006. – № 12. – С. 53.
21. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К. : ННЦ Інституту аграрної економіки, 2005. – С. 176–177.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., проф.;
Морозов А. Г., д.і.н., проф.

© Ігнатенко М. М., 2010

Стаття надійшла до редколегії 11.10.2010 р.